

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК ЧИННИК ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ

Політична інституціоналізація розуміється як процес перетворення політичного явища або руху на "організований заклад", тобто на формалізований, упорядкований процес із певною структурою відносин, ієрархією влади різних рівнів та іншими ознаками організації. Вона є одним із показників якісних змін, які відбуваються в політичній сфері в цілому, зосереджуючись на системній організації та механізмах регулювання в політиці.

Ключові слова: громадянське суспільство, держава, організація, суспільний договір, політична сфера.

"Інституціоналізація" – поняття, яке все частіше сьогодні вживається в політичній науці. Вчені досліджують інституціоналізацію різноманітних суб'єктів політики, як-от: органів місцевого самоврядування, державної влади, територіального представництва, політичного лідерства, лобізму тощо. Інституціоналізація становить собою важливу характеристику процесу формування будь-якого політичного явища. Інституціоналізація дає змогу виявити загальні та сутнісні ознаки функціонування інститутів, значно розширює взаємовідносини між людиною, державою та суспільством [2] через систему нормативно-організаційних механізмів, які представляють саме ці інститути.

Теоретичне осмислення інституціонального змісту громадянського суспільства визначається не тільки необхідністю аналізу сучасного його стану через виявлення сутності, змісту та форм досліджуваних інститутів, але й здійсненням аналізу конкретних шляхів, засобів і форм, які забезпечують реалізацію громадянських прав і свобод, вільне волевиявлення, прагнення до консенсусу в суспільстві.

Виходячи з розуміння інституціоналізації як процесу визначення і оформлення організаційних, правових та інших структур для задоволення суспільних потреб [12, с. 51], ми маємо на меті визначити його зміст і механізми здійснення.

Уявлення про громадянське суспільство як систему відносно незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, котрі покликані забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів і колективів, реалізації приватних інтересів і потреб поділяють В. Андрущенко, В. Астахова, В. Бебик, Т. Ковальчук, І. Кресіна, І. Кучерявий, Б. Кухта, Ю. Литвиненко, М. Михальченко, М. Надольний, М. Панов, Т. Розова, Ф. Рудич, С. Рябов, М. Сазонов, В. Цвих та інші. В основі громадянського суспільства вони вбачають сферу життя індивідів як приватних осіб, систему вільно встановлюваних ними соціальних зв'язків і асоціацій, різноманітність притаманних їм інтересів, можливостей і способів їхнього вираження та здійснення.

Окремо і особливо у визначенні ролі інституціоналізації громадянського суспільства як чинника демократизації слід виділити наукові напрацю-

вання Р. Даля [6] і Ф. Дарендорфа [7], у класифікації основних стадій розвитку громадянського суспільства Дж. Александера [17].

Одак, перш за все, з'ясуємо сутність таких понять як "організація", "інститут" та "інституція", оскільки в сучасних дослідженнях щодо їх визначення та застосування триває активна наукова дискусія, наводиться конкретна аргументація [8; 14]. З іншого боку, наявний недостатній арсенал ефективних, комплексних досліджень даних феноменів і процесів.

"Інститут" і "організація" як категорії політичної науки, своїм завданням мають регуляцію й стабілізацію суспільно-політичних відносин. Але при цьому власне інститути характеризують істотну змістовну сторону організації. У загальному вигляді структура й характеристика будь-якого інституту громадянського суспільства, на наш погляд, містить у собі ряд складових елементів.

Поняття "institutum" з латинської мови означає встановлення, запровадження, звичай. Відома українська дослідниця, доктор політичних наук М. Кармазіна вважає, що термін "інституція" – це встановлення, традиція, порядок, заведений у суспільстві; а "інститут", відповідно, становить закріплення таких звичаїв і порядків у законах і правових нормах. На її думку, інституції стосуються більше суспільства, ніж суверенної влади, яка постає лише виразником суспільної волі. Інститут у демократичному суспільстві – завжди інституція (але не завжди за демократії об'єктивно існуюча інституція є офіційним інститутом) [9, с. 13].

Погоджуючись із цією думкою, ми вважаємо, що інститути є, перш за все, системою стандартизованих установок, правил, традицій і зразків поведінки. Для того, щоб стати повноправним суб'єктом процесу інституціоналізації, треба взяти на себе певні деперсоніфіковані обов'язки й права, тобто відповідати певним еталонам поведінки. Такі еталони становлять собою історично відібраний та апробований, найбільш ефективний варіант поведінки учасника соціально-політичних зв'язків. Тим самим гарантується та обставина, що новий учасник інституту буде робити все потрібне для його функціонування, а саме те, що від нього очікують інші самовідновлювані учасники взаємодії. Саме спільні вимоги запобігають розпаду інститутів при кожній зміні персонального складу його акторів. Актори змінюються, а загальні цілі, вимоги зберігаються, тому нові актори в головному повторюють зміст, мотивацію своїх попередників.

Функціонування будь-якого інституту пов'язане з соціально-політичним контролем, санкціями, процедурами притягнення до відповідальності за порушення закону. Ефективність інституту багато в чому залежить від дієвості контролю та очікуваних санкцій. Для того, щоб зрозуміти причини розпаду або дієвості інституту, необхідно визначитися з дієвістю санкцій.

Інститут функціонує завдяки установам, у рамках яких організується діяльність, здійснюється управління, контроль за роботою з допомогою необхідних засобів та ресурсів. Ресурсами інститутів виступають організаційні, матеріально-фінансові, інтелектуальні складові. Важливими є знання, кваліфікація, володіння інформацією, мораль, кредит довіри до інституту, повага.

Розглядаючи структуру інституту громадянського суспільства, ми визначаємо його зовнішні ознаки й атрибути і внутрішню змістовну сторону. Ззовні інститут виглядає як сукупність осіб, об'єднаних певною метою, які володіють певними матеріальними засобами й здійснюють певні функції. Тобто, якщо ззовні будь-який інститут громадянського суспільства – це спільнота людей, то з середини він виглядає як сукупність різних соціально-політичних орієнтацій, змістом діяльності яких є характерні для політичної системи суспільства соціальні ролі. Тому характеристика інститутів громадянського суспільства зі змістовного боку є важливою для нашого дослідження з огляду на аналіз та індекс ефективності їх діяльності.

Інститути громадянського суспільства не можна розглядати лише як сукупність індивідів, що забезпечені певними матеріальними засобами і здійснюють конкретні функції. Їх ефективне функціонування пов'язане з наявністю у відповідному змісті цілісної системи стандартів поведінки конкретних суб'єктів у типових, повторюваних ситуаціях й процедурах. Дані стандарти поведінки закріплені нормативно. У політичному процесі виникають певні види громадської активності, правові й соціальні норми, за допомогою яких регулюється політична діяльність та політичні відносини, створюється певна діяльнісна система. Зазначені проблеми нещодавно активно обговорювались на міжнародних наукових конференціях у Москві та Києві [4; 5].

На нашу думку, зміст поняття "інститут громадянського суспільства" з урахуванням усіх вищезазначених підходів можна характеризувати таким чином. *Інститут громадянського суспільства – це стала форма самоорганізації громадян, пов'язана з реалізацією власних інтересів та задоволенням потреб в економічній, соціальній, політичній, культурній сферах, яка характеризується автономією по відношенню до держави та адаптованістю до суспільного середовища.*

Основу інституціональних утворень становлять сукупність рівноправних громадян, які здійснюють соціально-політичні функції та ролі, регулюють і контролюють дотримання державою демократичних принципів і норм. Можливо, до змістовної сторони визначення інститутів громадянського суспільства можна було б додати й те, що термін "інститут" ми застосуємо скоріше для ідентифікації такого роду об'єднань, організацій, в яких спільне існування людей не припускає досягнення об'єктивно вимірюваного результату діяльності, особливо, коли йдеться про таку суб'єктивну сферу громадського життя як політика. У цьому сенсі результати діяльності й оцінка ефективності інститутів громадянського суспільства, на відміну від інститутів економічних, важко піддаються вимірюванню.

Держава створює політико-правові умови, за допомогою яких забезпечується доступ громадських інститутів до участі у процесах формування політичних рішень і вони тим самим інституціоналізуються.

Інституціоналізація має певні етапи. Спочатку, тобто на першому етапі, постають потреби, запити, задоволення яких вимагає спільних дій, що й призводить до створення об'єднань. На наступному етапі відбувається

формування загальних цілей, принципів, політико-правових норм для забезпечення взаємодії відповідних суб'єктів – інститутів громадянського суспільства. Зрештою, встановлюється система санкцій для забезпечення реалізації норм і правил поведінки у громадянському суспільстві.

Отже, підвалинами інституціоналізації виступає нормативно-правова база, завдяки якій розвиваються інститути громадянського суспільства та відбувається їхня багатогранна діяльність.

Інша важлива характеристика, безпосередньо пов'язана з вищевказаною, полягає в забезпеченні інституціональною системою реалізації цілей громадського життя. При цьому кожен із інститутів громадянського суспільства має власні специфічні цілі й виконує конкретні функції задля забезпечення поставленої мети. З огляду на їх призначення, інститути виступають центральним об'єктом структурно-функціонального аналізу громадського життя суспільства.

Основу та зміст усіх інститутів становлять функції, що покладаються на них. Нефункціональність інституту означала б його ізольованість від інших суб'єктів. Тому дослідження інститутів, звичайно, припускає аналіз їх функціональної структури, яка визначається рівнем завдань організації, поведінки, формулюванням норм тощо. Нерідко сама назва структури буває пов'язана з характером функцій, які виконує той або інший інститут.

Так, українські науковці виділяють наступні функції інститутів громадянського суспільства. Функція адаптації становить собою корекцію процесу функціонування держави мирними, легітимними засобами. Функція ціледосягнення полягає у здобутті консенсусу в суспільстві. Завдяки інтегративній функції створюються необхідні економічні, політичні, культурні умови для саморозвитку різноманітних і різнорівневих суб'єктів. Функція відновлення структури і зняття соціальної напруги сприяє логічному продовженню політичних процесів [3, с. 15].

Автор поділяє таку точку зору науковців, та визначає інституціональне середовище як комплекс взаємодії між окремими особами та інститутами. Репрезентується також власний підхід до сутності інституціонального середовища. На нашу думку, воно є сукупністю всіх без винятку інститутів у їх єдності та з їх суперечностями, які діють у даний момент і мають пряме відношення до громадських організацій. До таких ми відносимо засоби масової комунікації, політичні та економічні інститути тощо.

Інституціональне поле є частиною навколишнього середовища громадської організації, яке формує її внутрішнє становище. Воно накладає певні обмеження на діяльність цієї організації, одночасно й стимулює до тих або інших дій і служить основою змін конкретного інституту.

Так, інститути прав і свобод людини, ринкової економіки, які створюють можливості як для свободи індивіда, так і для самоорганізації громадян, стають певними умовами для створення інституційного середовища. Дані умови відображені в резолюції ООН "Про заохочення права на демократію" (1999 р.), в той же час самі входять в інституціональне середовище. Норми, які формують громадську організацію, і норми, які пов'язані з цим інститутом, входять до складу інших інститутів і включа-

ються в інституційне поле організації у випадку, коли вона трансформується в іншу організацію.

Практична діяльність інститутів визначається інституціональним контекстом, усередині якого вони функціонують. Тому інститути працюють по-різному в різних середовищах, різняться один від одного.

Так, залежно від ступеня демократичності політичної системи домінують різні функції інститутів громадянського суспільства. В демократичній політичній системі визначальними є соціальні функції. І навпаки, чим нижче рівень демократії, тим більше інститути громадянського суспільства політизують свою діяльність [6; 7]. У процесі взаємодії між інститутами в інституціональному полі та інституціональному середовищі відбуваються зміни, а самі вони переходять до іншого стану. Так, групи інтересів, "... виходячи з певних інтересів або потреб, висувають вимоги до інших груп суспільства чи суспільства в цілому з метою підтримати або поліпшити свої позиції, досягти певних цілей" [15, с. 123]. У цьому разі вони стають учасниками політичного процесу в силу необхідності тиснути на владні інститути, хоча утворені вони були з іншою метою. Так само інколи й політичні партії, які прагнули завоювати й здійснювати політичну владу, розпадаючись, перетворюються на інші об'єднання громадян.

У процесі дослідження інституціоналізації громадянського суспільства важливим кроком є визначення принципів класифікації власне його інститутів. Ці питання у своїх працях порушують Ю. Резнік, К. Мамедов, А. Колодій та ін. Критеріями класифікації вони пропонують такі параметри, як відношення до держави, функції, ступінь спільності інтересів, мотиви, сфери життєдіяльності, економічні, територіально-адміністративні ознаки тощо.

У вітчизняній політичній науці склалися різні підходи до класифікації інститутів громадянського суспільства. Зокрема, А. Колодій, акцентує увагу на тому, що при дослідженні процесу інституціоналізації, класифікація не може бути простою через складність феномену. Аналізуючи діяльність недержавних організацій, вона пропонує брати до уваги критерії їхньої класифікації. За визначенням суб'єкта громадської діяльності, на думку А. Колодій, організації **поділяються на** жіночі, молодіжні, ветеранські. За метою організації, типом і спрямованістю діяльності – на благодійні, діяльність яких націлена на допомогу інвалідам, бідним, потерпілим від якогось лиха. Діяльність, спрямовану на захист власних групових інтересів, **уособлює в собі** профспілковий рух. Наступним видом діяльності є той, що спрямований на вирішення проблем чи задоволення потреб власними силами, або силами тих, хто об'єднався в гаражні кооперативи, кредитні спілки тощо. Окремо вона виділяє інститути, що діють заради задоволення потреби людей у саморозвитку, відпочинку й розвагах. Це – різноманітні об'єднання "за інтересами", аматорські спілки та клуби тощо. Ще одним типом діяльності інститутів громадянського суспільства є участь у реформуванні освіти, економіки, впровадженні певних ініціатив у цих царинах тощо. Такі організації близькі до громадсько-політичних рухів і часто переростають у них, сферою

їх діяльності є організація культурно-освітньої, економічної, соціальної допомоги населення, спортивна робота тощо [10, с. 190–192].

М. Михальченко виділяє наступні підходи щодо класифікації інститутів громадянського суспільства. Це – об'єднання за інтересами, тобто "збирачі", "аматори", "колекціонери" тощо; організації, які виконують економічні та соціальні функції, профспілки, асоціації бізнесменів та споживачів, самоврядні професійні організації та союзи тощо; групи, у центрі уваги яких перебувають політичні та громадські свободи й обов'язки, так звані, сторожові [11, с. 53].

Необхідним критерієм класифікації інститутів громадянського суспільства в сучасній Україні, ми пропонуємо визначення рівня компетенції та масштабу їхньої діяльності. У цей спосіб вони можуть поділятися на такі інститути:

1) міжнародні, які представлені Зеленим рухом, Червоним Хрестом, "Жіночою громадою" та іншими;

2) загальнонаціональні, серед яких можна виділити "Комітет виборців України", "Союз Чорнобиль", "Просвіту" та інші інститути;

3) регіональні, як-от: громадська організація "Реґіон", етнічне національне об'єднання "Товариство донських козаків" та інші;

4) місцеві або локальні, які організують свою діяльність на рівні руху, політичної партії, організації тощо. Серед них, скажімо тільки на луганщині: "Трудова Луганщина", Луганський обласний рух "Антимафія", громадська організація "Луганська ініціатива" та інші, які у великій кількості діють на місцевому рівні.

Інституціоналізація досягається за допомогою ряду суттєвих факторів. Найважливішими серед них можна визначити наступні. Перш за все, це чіткий, нормативно закріплений розподіл функцій, прав і обов'язків суб'єктів інституціоналізації. Важливим є виконання певного кола обов'язків, завдяки яким функції інститутів набувають професіоналізації. З цією метою суспільство може здійснювати підготовку кадрів для виконання ними професійних обов'язків, що забезпечує високу ефективність інститутів. Суттєвим фактором інституціоналізації в умовах демократизації дедалі стає впровадження особливого типу регламентації для інститутів громадянського суспільства. Інститут ґрунтується, насамперед, на регульованні взаємодії індивідів та груп, основною метою якої є агрегування та артикуляція інтересів.

Список використаних джерел:

1. Арато Е. Відродження, занепад і реконструкція концепції громадянського суспільства / Е. Арато, Дж. Коен // Політична думка. – 1996. – № 1. – С. 25–31.
2. Гегель Г. В. Ф. Філософія права / Г. В. Ф. Гегель ; [пер. с нем. Я. Г. Столпнера и М. И. Левиной]. – М. : Мысль, 1990. – 526 с.
3. Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення / В. Ф. Сіренко, В. І. Тимошенко, Т. І. Ковальчук та ін. – К. : Логос, 1997. – 122 с.
4. Громадянське суспільство: досвід виборів та нова стратегія : матеріали конф. (Київ, 19–20 березня 2005 р.) – К. : Агентство "Україна", 2005. – 87 с.
5. Гросс А. (Швейцарія) Гражданское общество: история концептуальных подходов к проблеме / Андреас Гросс // Проблемы становления гражданского общества в России : материалы науч. семинара. – Вып. № 1. – М. : ФРПЦ, 2003. – С. 6–15.
6. Даль Р. О демократии / Р. Даль ; [пер. с англ. А. С. Богдановского ; под ред. О. А. Алякринского]. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 208 с.
7. Даренфорф Р. Дорога к свободе: демократиза-

ция и ее проблемы в Восточной Европе / Р. Дарендорф // Вопросы философии. – 1990. – № 9. – С. 69–75. 8. Загородній Ю. Дослідження громадянського суспільства: модель нормативних досягнень / Юрій Загородній // Політичний менеджмент. – 2004. – № 3 (6). – С. 10–19. 9. Кармазіна М. "Інститут" та "інституція": проблема розрізнення понять / Марія Кармазіна, Олена Шурбована // Політичний менеджмент. – 2006. – № 4 (19). – С. 10–19. 10. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства: Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні: [монографія] / А. Ф. Колодій. – Л.: Червона калина, 2002. – 276 с. 11. Михальченко М. Методологічні проблеми дослідження взаємодії соціально-правової держави і громадянського суспільства / М. Михальченко // Наукові записки Інституту політичних і етнополітичних досліджень НАН України. – К., 2004. – Вип. 25. – С. 23–35. 12. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні / Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, Ю. С. Ганжуров та ін. – К.: Либідь, 2008. – 440 с. 13. Поппер К. Открытое общество и его враги / Карл Раймунд Поппер; [пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского]. – М.: Феникс, Международный фонд "Культурная инициатива", 1992. – Т. 1. Чары Платона – 448 с. 14. Романюк А. Новий інституціоналізм та поняття інституту в політичній науці / А. Романюк // Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки. – 2006. – Вип. 17. – С. 88–94. 15. Фесенко В. В. Группи інтересів // Політологічний енциклопедичний словник / [упоряд. В. П. Горбатенко]. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с. 16. Хабермас Ю. Философский спор вокруг идеи демократии / Юрген Хабермас [пер. с герм. Б. М. Скуратова] // Антология мировой политической мысли в пяти томах. – М.: Мысль, 1997. – Т. II. Зарубежная политическая мысль XX в. – С. 764–781. 17. Alexander G. Civil Society I, II, III: Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformations / G. Alexander, C. Jeffrey // Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization. – London: Sage, 1998. – P. 1–19.

Надійшла до редколегії 11.04.14

Н. И. Крицкалюк

ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА КАК ФАКТОР ДЕМОКРАТИЗАЦИИ

Политическая институционализация понимается как процесс превращения политического явления или движения в "организованное учреждение", т. е. в формализованный, упорядоченный процесс с определенной системой отношений, иерархией власти ранних уровней и другими признаками организации. Она – один из показателей качественных изменений, которые осуществляются в политической сфере в целом, сосредоточившись на системной организации и механизмах регулирования в политике.

Ключевые слова: гражданское общество, государство, организация, общественный договор, политическая сфера.

N. Krytskalyuk

INSTITUTIONALIZATION OF CIVIL SOCIETY AS A FACTOR IN THE DEMOCRATIZATION

Political institutionalization is understood as a process of transformation of the political phenomenon or movement to "organized institution", ie formal, orderly process with a certain structure relationships, hierarchy levels of government and other characteristics of the organization. It is one of the indicators of quality changes that are taking place in the political sphere as a whole, focusing on the system of organization and regulation mechanisms in politics.

Keywords: civil society, government, organization, social contract, political sphere.